

Amalia Sa'ar. **Economic Citizenship: Neoliberal Paradoxes of Empowerment.** New York & Oxford: Berghahn Books. 2016. 260 pages

עפרה גולדשטיין-גדעוני*

עמליה סער פותחת את ספרה באנקדוטה אתנוגרפית השופכת אור ראשוני ומסקרן על היחסים המורכבים והפרדוקסליים בין נשים מעוטות הכנסה המשתתפות בפרויקטים ל"העצמה כלכלית" ובין שאר הסוכנים, הסוכנות והסוכנויות המנסים לסייע להן לגלות את הכוחות הפנימיים שאמורים להביאן לעצמאות. במסגרת אירוע סיום חגיגי של אחד מאותם קורסי יזמות כלכלית מופיעה אחת מבוגרות התכנית בסצנת סטנד-אפ. הבוגרת מציגה את עצמה כיוזמת כלכלית המשווקת קפסולות אהבה וחום רגשי אשר זכתה ל"הארה" בדמות שק של כסף שנפל לחיקה בעודה מודטת בלב המדבר. כמו הסצנה הזאת – שלא בכדי התברר שההומור הציני שלה לא היה מובן לרבות מבוגרות אותה תכנית העצמה, שנכחו באירוע – כך האתנוגרפיה העשירה והרגישה המובאת בספר מצליחה להעביר לקוראת את מורכבות התפיסה הניאו-ליברלית, שאינה מסתפקת בשילוב בין העצמה רגשית לכסף, ובחסותה כמעט הכול הופך לבעל ערך של השוק – גם תפיסות של האני וערכי מוסר.

ספרה המרתק של סער עוסק באזרחות כלכלית בקונטקסט של ישראל הניאו-ליברלית של שנות האלפיים. אין מדובר באתנוגרפיה קלאסית המתמקדת בשדה מרכזי אחד, וגם לא ניתן לתאר את הפרויקט המחקרי המוצג בספר כאתנוגרפיה רבת-שדות. מדובר באתנוגרפיה ייחודית ורחבת היקף של ניאו-ליברליזם בקונטקסט ישראלי פרטיקולרי, המציעה גם גיוון מתודולוגי ועמדות שונות של סער כחוקרת. למעשה, העבודה מסכמת באופן מעמיק, ביקורתי ומעורר עניין כמה פרויקטים מחקריים שהכותבת השתתפה בהם בדרכים שונות בשנים 2002–2012. מבין חמשת הפרויקטים המתוארים בספר, שלושה הם אתנוגרפיים.

שתי תפיסות אנליטיות עומדות בלבו של הספר: אזרחות כלכלית והחווה המגדרי. המונח "אזרחות כלכלית" מוצג בספר כמעין כלי קיבול קונספטואלי המכיל תערובת גישות ואסטרטגיות הכללה של קבוצות שונות, ובהן קבוצות שוליות וסקטורים עניים, בקונטקסט של הקפיטליזם המאוחר. תכניות ההעצמה לנשים מעוטות הכנסה, שעומדות במרכז האתנוגרפיה, הן ניסיון הכללה כזה. המונח המרכזי השני, "החווה המגדרי", כפי שסער תופסת אותו ומשתמשת בו, מתאר את הסכמות התרבותיות המעצבות את האמונות והציפיות של נשים וגברים בהצטלבויות הטעויות שבין משפחה, שוק העבודה והמדינה.¹

חלקו השני והעיקרי של הספר, הכולל שלושה פרקים, מתמקד בנשים המוחלשות ובפנומנולוגיה של הניסיון שלהן להבין את הצורך "לעשות כסף", או פשוט להרוויח. "לאן שהיא לא תפנה, אישה בעוני נפגשת בפנטזיה שהיא תיעלם" (עמ' 71), כך מתארת בכאב אחת היזמיות הפמיניסטיות בתחום ההעצמה לנשים, שגם הן מגיבורות הספר, כמו הנשים שאותן הן שואפות להעצים. אותה

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב

1 ראו גם: Sa'ar, Amalia (2009). Low-Income "Single Moms" in Israel: Redefining the Gender Contract. *The Sociological Quarterly*, 50, 450–473

זמית ממשיכה ואומרת שמול הפנטזיה המכאיבה והמרסקת הזאת, פמיניסטיות כמוה אומרות לנשים "אנחנו איתכן" (שם). נראה שגם סער נמצאת עם הנשים, מתוך עמדה פמיניסטית ואקטיביסטית ומתוך גישה אמפתית ומעמיקה. היא מציגה מגוון רחב של נשים, כפי שמתבקש מהשדה של תכניות ההעצמה הכלכלית, הכולל נשים יהודיות עולות חדשות ומזרחיות, חרדיות וחילוניות, נשים פלסטיניות מוסלמיות ונוצריות ונשים בדוויות. והדרך שבה היא מציגה אותן ואת הנרטיבים שלהן לא נותנת לרגע תחושה של מבט-על. הקוראת מצליחה להתחבר לסיפורי העוני, האלימות, ההטרדה המינית, ההעסקה הפוגענית ועוד, ומתוך כך מצטייר תיאור גדוש של עמדתן הפגיעה של הנשים בלב הספר, אותן נשים אשר כל שבירה של החוזה המגדרי הנורמטיבי – זה של גבר מפרנס – גובה מהן מחיר גבוה ומורכב הרבה יותר מאשר המחיר שנדרשות לשלם נשים במעמד כלכלי מבוסס יותר. למרות זאת, התיאור העשיר בנתונים מצליח לתפוס את קשת הגוונים האתניים, המעמדיים, והדתיים בין הנשים הפגיעות כלכלית, מתוך פרספקטיבה של הצטלבויות (intersectionality).

המסגרת הקונספטואלית של החוזה המגדרי מאפשרת לסער הבנה מעמיקה של המאמצים הבלתי נלאים של נשים לחפש אחר עבודה "לעצמן", לשם הגשמה עצמית ותחושת ערך. כל אותם ערכים המוטמעים כה עמוק בשיח ההעצמה הניאו-ליברלי גורמים לנשים להמשיך לשאוף להצלחה אפילו על רקע כישלונות או ניסיונות לא מוצלחים חוזרים ונשנים. עם זאת, בשאיפה לנורמטיביות אצל נשים מעוטות הכנסה, כמו אצל נשים אחרות, הסכמה התרבותית של החוזה המגדרי, המגדירה נשים כעצמאיות למחצה ונתמכות למחצה, מכתובה את שאיפתן להשתתף בעבודה מבלי לבקש להיות מפרנסות יחידות. כאן גם עולה אחת ההבחנות המעניינות בין נשים יהודיות לפלסטיניות. בקרב יהודיות, אף שמרכז הזהות עודנו טיפול במשפחה וניהול המשפחה, החוזה המגדרי נוטה להיות מרוכז-שוק וחלק מהחובות הדומסטיות מועברות לשוק. לעומת זאת, אצל הפלסטיניות החוזה המגדרי נוטה להיות יותר מרוכז-משפחה.

האתנוגרפיה הייחודית בספר כוללת גם אתנוגרפיה של השיח הרחב של האזרחות הכלכלית. פרקים 3 ו-4 ממשיכים לעסוק בנשים ופורשים דיון תיאורטי מעמיק המתמקד בשתי תמות מרכזיות בשיח הניאו-ליברלי המקומי: העצמה וזכות. התפיסה שזכויות אזרחיות תלויות בפרודוקטיביות אינדיבידואלית הפכה ללא ספק לתפיסה מרכזית בהיגיון הניאו-ליברלי שסער מיטיבה כל כך לתאר ולנתח באופן ביקורתי. כך גם היא מציגה את מה שהיא מכנה "השכבות הסמנטיות של ההעצמה". שכבות אלו נעות ומצטלבות וכוללות ריפוי רגשי והעלאת מודעות פמיניסטית למוצר שניתן למצאו ולצרוך אותו גם מחוץ לסדנאות ההעצמה, ספרי הדרכה עצמית, תכניות שיח בטלוויזיה, המדיה החברתית ועוד אתרים אופייניים לעידן הקפיטליזם הדורסני, שהכותבת מבקרת אותו.

לסיכום, מדובר באתנוגרפיה מורכבת ומרתקת של שיח "גלוקאלי" של אזרחות כלכלית. עם זאת, העין האתנוגרפית הרגישה של סער מאפשרת לה להבחין גם בדקויות אשר אינן מצליחות להיתפס בשיח או להידון בספרות התיאורטית שלא פעם לוקחת גם היא חלק באותו השיח. כך היא מצליחה לתת במה לקולן ולפרשנותן של הנשים העומדות בשולי השיח העוסק באזרחות כלכלית ולפרקטיקות של דאגה (care) וצרכים רגשיים שהן מוסיפות לו. סער מסיימת את ספרה בקול של אנתרופולוגית מעורבת אשר, מתוך העמדה הביקורתית, אינה יכולה שלא להצטרף לרוח החזון והתקווה האקטיביסטית המתנגדת לניסיון של הכלכלי לדחוק את האזרחי, ומקדמת מובן רחב והומאני של אזרחות גם בתוך הסביבה של הקפיטליזם הדורסני שסער מבקרת בספרה. ראוי לו

לספר הייחודי הזה שייקרא בקרב קהלים רבים גם מעבר לאקדמיה. אין ספק כי הוא יעורר עניין רב אצל חוקרות וחוקרי מגדר, פמיניסטיות/ים, מתעניינות/ים בחברה בישראל, בכלכלה ובטיבה של האזרחות בעידן הניאו-ליברלי, וכן בקרב קהל אקדמי והקהל הרחב המוצא עניין באנתרופולוגיה כדיסציפלינה פרשנית, רגישה, ביקורתית, ולעתים – כמו במקרה זה – גם מעורבת.